

Ιστορική εκπαίδευση εκτός των σχολικών τειχών: Το ιστορικό τοπίο ως πεδίο επίσκεψης, έρευνας και μελέτης

Κώστας Κασβίκης

Αναπληρωτής καθηγητής ΠΤΔΕ Φλώρινας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

Εισαγωγή

Τα υλικά ίχνη του παρελθόντος είναι ορατά παντού γύρω μας με διαφορετικές μορφές, είτε πρόκειται για κατάλοιπα που είναι ευδιάκριτα στον φυσικό και στον οικιστικά δομημένο χώρο, είτε για μνημεία που συνδέονται συμβολικά με τη μνήμη γεγονότων και προσώπων, ή ακόμα και για τα αντικείμενα που περιλαμβάνονται στις εκθέσεις των μουσείων. Κατά μία άποψη, διαβιούμε μέσα σε έναν χώρο που ενσωματώνει την ιστορία με ορατούς και αόρατους όρους, ή ακόμα περισσότερο θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι είμαστε κυριολεκτικά εγκιβωτισμένοι στο παρελθόν και την κληρονομιά του παρελθόντος, ότι είμαστε περικυκλωμένοι από το «πανταχού παρόν» παρελθόν¹. Πρόκειται για ένα παρελθόν το οποίο μας καθορίζει, διαμορφώνει τη σκέψη μας, βιώνουμε την υλικότητά του, αποκτούμε αισθητηριακές εμπειρίες μέσα από αυτό, αλλά και διαχειριζόμαστε την ταυτότητα και τη μνήμη μας με τη βοήθειά του. Θα μπορούσαμε να περιγράψουμε αυτό το περιβάλλον στο οποίο είμαστε οργανικά ενσωματωμένοι και ιστορικά ενεργοί ως «ιστορικό χώρο» ή, καλύτερα ως «ιστορικό τοπίο».

Βέβαια, αυτό που πραγματικά βλέπουμε και βιώνουμε στο παρόν είναι αυτό που απέμεινε, σκόπιμα ή μη, από την ανθρώπινη δραστηριότητα του παρελθόντος. Ο όρος «ιστορικό τοπίο» (επίσης «πολιτιστικό τοπίο» ή «ιστορικό περιβάλλον») χρησιμοποιείται ευρέως για να περιγράψει ολόκληρο το φάσμα των υλικών υπολειμμάτων όλων αυτών των «πραγμάτων» που δημιούργησαν οι ανθρώπινες κοινωνίες του

1. David Lowenthal, *The Past Is a Foreign Country. Revisited*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1999, 586.

παρελθόντος στο περιβάλλον της πόλης και της υπαίθρου, και τα οποία εξακολουθούν να διατηρούνται ορατά και απτά στο παρόν. Ας προσθέσουμε σε αυτά και τα δημόσια μνημεία, όλα φτιαγμένα από ανθρώπους με στόχο να θυμηθούν το παρελθόν και να διατηρήσουν τη μνήμη του, αλλά και τις εξίσου συγκροτημένες απόπειρες διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς σε οργανωμένες ιστορικές - αρχαιολογικές θέσεις και στα μουσεία.

Περί ιστορικού τοπίου

Σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση της Φλωρεντίας για το τοπίο: «Ως “τοπίο” νοείται ένα μέρος μιας γεωγραφικής περιοχής έτσι όπως αυτό γίνεται αντιληπτό από τους ανθρώπους και του οποίου ο χαρακτήρας προκύπτει από τη δράση φυσικών και ανθρωπογενών παραγόντων, όπως και από τις αναμεταξύ τους αμοιβαίες επιδράσεις»². Θεωρητικοί του τοπίου σημειώνουν ότι το τοπίο μπορεί να οριστεί με τετραπλό τρόπο: (α) το τοπίο ως φυσικός χώρος ή ως σύμπλεγμα οικοσυστήματος, (β) το (πολιτισμικό) τοπίο στο πλαίσιο της σχέσης ανθρώπου και περιβάλλοντος, (γ) το (πολιτισμικό) τοπίο ως μεταφορική έκφραση, (δ) το (πολιτισμικό) τοπίο ως κοινωνική κατασκευή ή ως ζήτημα επικοινωνίας.³

Παρόμοια με τον όρο «τοπίο» και ο όρος «πολιτιστικό τοπίο» έχει συνδεθεί με διαφορετικά νοήματα, θεωρίες και έννοιες. Γενικά, το πολιτιστικό τοπίο είναι το αποτέλεσμα των μακροχρόνιων αλληλεπιδράσεων μεταξύ των φυσικών συνθηκών και της ανθρώπινης επίδρασης. Οι άνθρωποι διαμορφώνουν το φυσικό περιβάλλον με βάση τις υπαρξιακές, οικονομικές, κοινωνικές, πολιτισμικές και ψυχικές τους ανάγκες. Τα πολιτιστικά τοπία αλλάζουν λίγο ή πολύ με μόνιμο τρόπο και σε άμεση συνάρτηση με την ανάπτυξη των κοινωνιών και τις αλλαγές στις ανθρώπινες ανάγκες.⁴ Οι Όλαφ Μπαστιάν, Ούλριχ Βαλτς και Ανέτ Ντέκερ⁵ χρησιμοποιούν επίσης τον όρο «παραδοσιακά τοπία» (traditional landscapes) για να περιγράψουν την περίπτωση των σύγχρονων πολιτιστικών τοπίων, όπου οι ιστορικές δομές δεν έχουν αφαιρεθεί ή επισκιαστεί από σύγχρονες μεθόδους χρήσης της γης και όπου πολλά λείψανα του

2. Council of Europe, *European landscape convention*, European Treaty Series – no. 176, 2000, 2.

3. Olaf Bastian, Ulrich Walz, Annette Decker, «Historical Landscape Elements: Part of our Cultural Heritage. A Methodological Study from Saxony», στο Jacek Kozak, Katarzyna Ostapowicz, Andrzej Bytnerowicz, Bartłomiej Wyżga (επιμ.), *The Carpathians: Integrating Nature and Society Towards Sustainability*, Environmental Science and Engineering, Springer-Verlag, Βερολίνο, Χαϊδελβέργη 2013, 443.

4. O. Bastian, U. Walz, A. Decker, «Historical Landscape Elements», *ό.π.*, 443.

5. Στο ίδιο, 443-445.

παρελθόντος επιβίωσαν μέχρι σήμερα. Επομένως, τα παραδοσιακά τοπία ενσωματώνουν έναν πλούτο ιστορικών στοιχείων, τα οποία σε μικρότερο βαθμό μπορούν να εντοπιστούν και στα «τυπικά» σύγχρονα πολιτιστικά τοπία.

Με βάση την παραπάνω συζήτηση, το τοπίο πάντοτε μετατρέπεται σε «ιστορικό τοπίο» αφού, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, σε αυτό εγγράφεται το αρχείο της ανθρώπινης συμπεριφοράς και δράσης στον χρόνο,⁶ δηλαδή αποτυπώνονται σε αυτό, άμεσα ή έμμεσα, οι ανθρώπινες πράξεις.⁷ Επομένως, το τοπίο και η ιστορία του συναρτώνται οργανικά με τον εκάστοτε τόπο και τις κοινωνίες που δρουν και το διαμορφώνουν (τοπική ιστορία), σε μια διαδικασία αλληλεπίδρασης και συσχέτισης ανάμεσα στον φυσικό χώρο και τον ιστορικό χώρο.⁸

Για αρκετούς ερευνητές τα τοπία θεωρούνται λιγότερο ως τόποι που διαμορφώνονται από τη βιωμένη εμπειρία των ανθρώπων και σε μεγαλύτερο βαθμό ως συμβολικές οντότητες. Δηλαδή, δεν διαμορφώνονται μόνο από τις πολιτιστικές πρακτικές, αλλά είναι επίσης σύμβολα πολιτιστικών και κοινωνικών πεποιθήσεων. Έτσι, τα τοπία ερμηνεύονται από πολλούς ερευνητές ως κείμενα που αλληλοεπιδρούν με κοινωνικούς, οικονομικούς και πολιτικούς θεσμούς και μπορούν να θεωρηθούν πρακτικές, γεγονός που σημαίνει ότι «διαβάζονται» όχι παθητικά αλλά ως κείμενα που ξαναγράφονται, καθώς διαρκώς διαβάζονται με διαφορετικούς τρόπους.⁹ Τέλος, από τη σκοπιά ότι το ιστορικό τοπίο ενσωματώνει και αντιπροσωπεύει στη διαχρονία του τις πολλαπλές και πλουραλιστικές κληρονομίες, θα μπορούσε να θεωρηθεί συγκεκριμενοποίηση και δείκτης της μνήμης, παρά ένας τρόπος θέασης, μια αναπαράσταση ή μια ιδεολογία, αν και όλα τους συνυπάρχουν πολύ βαθιά στην έννοια του τοπίου. Μέσα από αυτό το πρίσμα, σύμφωνα με τον Ντ. Μίτσελ, το τοπίο αποτελεί «μια ουσιαστική, υλική πραγματικότητα, έναν τόπο που έζησε, έναν κόσμο που παράγεται και μετασχηματίζεται, μια ανάμειξη φύσης και κοινωνίας που παλεύει συνεχώς».¹⁰

6. Andreas Andreou, Kostas Kasvikis, «The “Difficult” Past of a Town. The Resonant Silences and Suppressed Memories of Florina’s Cultural Heritage», *Museumedu*, τ. 6 (2018), 147-148.

7. Κατερίνα Δημητριάδου, *Ιστορία και γεωγραφία στην πρώτη σχολική ηλικία*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2002, 33-42· Μαρία Ρεπούση, «Πηγές του τοπίου: τα μνημεία και οι μνημειακοί τόποι», στο Κ. Αγγελάκος, και Γ. Κόκκινος (επιμ.), *Η διαθεματικότητα στο σύγχρονο σχολείο και η διδασκαλία της ιστορίας με τη χρήση των πηγών*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004, 84-86.

8. Γεώργιος Ν. Λεοντσίνης, *Διδακτική της Ιστορίας. Γενική, τοπική ιστορία και περιβαλλοντική εκπαίδευση*, Αθήνα 1996, 88-89.

9. Η συζήτηση συνοψίζεται από τους G. J. Ashworth, Brian Graham and J. E. Tunbridge, *Pluralising Pasts. Heritage, Identity and Place in Multicultural Societies*, Pluto Press. Λονδίνο, Avn Άρμπορ 2007, 60-61.

10. Don Mitchell, «Cultural Landscapes: Just Landscapes or Landscapes of Justice?», *Progress in Human Geography*, τ. 27 (2003), 790.

Το «ιστορικό τοπίο» μέσα από την υλική του διάσταση, και όχι μόνο, συνδέεται άμεσα με την έννοια του «παρελθόντος». Το γεγονός ότι η ανθρώπινη δράση στον χρόνο είναι συνεχής και εκτενής συμβάλλει ώστε το ιστορικό τοπίο να λειτουργεί ως ένα παλίμψηστο¹¹, δηλαδή να αποτυπώνει τις πολλαπλές και αλληλοκαλυπτόμενες χρονικότητες της ανθρώπινης δράσης σε έναν δοσμένο χώρο, πολλές από τις οποίες είναι ορατές και άλλες τυχαία ή σκόπιμα αόρατες. Επομένως, λόγω και της παραπάνω ιστορικής διαδικασίας, όπως ήδη αναφέρθηκε, το παλίμψηστο του ιστορικού τοπίου είναι ένας φορέας μνήμης ή, για την ακρίβεια, πολλών και διασταυρούμενων εκδοχών της συλλογικής, ατομικής και επίσημης μνήμης, αλλά και της αντι-μνήμης. Το ενδιαφέρον για τη μνήμη που φέρει το ιστορικό τοπίο σχετίζεται με το γεγονός ότι συνήθως αποτυπώνει μνήμες των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, όχι μόνο της «ελίτ», αλλά και των απλών ανθρώπων, των μειονοτήτων, των «αόρατων» της Ιστορίας, καθώς όλοι δρουν ως ιστορικά υποκείμενα στο χώρο.¹² Ο Μ. Αλμπβάκς¹³ είναι ο πρώτος που συνέδεσε τον χώρο με τη μνήμη, θεωρώντας ότι η συλλογική μνήμη εγγράφεται σε κοινωνικά χωρικά πλαίσια. Η συλλογική ανάμνηση διαμορφώνεται έντονα από την αμοιβαία ανταποκρινόμενη σχέση μεταξύ των κοινωνικών ομάδων και την υλική, νοητική και συμβολική διάσταση των τόπων που κατοικούν.¹⁴ Υπό μια άλλη έννοια, το ιστορικό τοπίο θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι λειτουργεί ως ένα «ανοιχτό» μουσείο, το οποίο είναι συνήθως προσβάσιμο απ' όλους και παρέχει δυνατότητες για πολλαπλές ερμηνείες μέσα από τη βιωματική πρόσληψη των υποκειμένων.¹⁵

Οι άνθρωποι προσλαμβάνουν και ερμηνεύουν το ιστορικό τοπίο με διαφορετικούς τρόπους, ανάλογα με την εποχή και την ιστορική κουλτούρα της κοινωνίας

11. Geoff Bailey, «Time Perspectives, Palimpsests and the Archaeology of Time», *Journal of Anthropological Archaeology*, τ. 26 (2007), 198-223· Luna Khirfan, «Traces on the palimpsest: Heritage and the urban forms of Athens and Alexandria», *Cities*, τ. 27 (2010), 315-325.

12. Andreas Huyssen, *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory*, Stanford University Press, Στάνφορντ 2003· David Lowenthal, «Past Time, Present Place: Landscape and Memory», *Geographical Review*, τ. 65/1 (1975), 1-36· Katharyne Mitchell, «Monuments, Memorials, and the Politics of Memory», *Urban Geography*, τ. 24/5 (2003), 442-459· Brian S. Osborne, «Landscapes, memory, monuments, and commemoration: Putting identity in its place», *Canadian Ethnic Studies Journal*, τ. 33/3 (2001), 39-77· Divya P. Tolia-Kelly, «Landscape and memory», στο P. Howard, I. Thompson, E. Waterton and M. Atha (επιμ.), *The Routledge Companion to Landscape Studies*, Routledge, Λονδίνο 2018, 322-334.

13. Maurice Halbwachs, *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης*, μτφρ. Ζέη Ελευθερία. Παπαζήσης, Αθήνα 2013.

14. David Middleton, Steven D. Brown, «Memory and Space in the Work of Maurice Halbwachs», στο P. Meusburger, M. Heffernan, E. Wunder, E. (επιμ.), *Cultural Memories. Knowledge and Space*, vol 4. Springer, Ντόρντρεχτ 2011, 29-49.

15. A. Andreou & K. Kasvikis, «The “difficult” past of a town», *ό.π.*, 147-148.

στην οποία ανήκουν, γεγονός που έχει ως αποτέλεσμα το τοπίο να υπόκειται πάντοτε σε διαφοροποιημένες αναγνώσεις, οι οποίες οδηγούν σε διαφορετικές ερμηνείες. Η πρόσληψη συνδέεται με την ιστορική σκέψη και την ιστορική συνείδηση ατόμων και ομάδων, την κοινωνική τάξη, το πολιτισμικό κεφάλαιο, τη θρησκευτική - πολιτισμική - εθνική και εθνοτική ταυτότητα. Επομένως, η ερμηνεία του ιστορικού τοπίου σχετίζεται με την έννοια του «παρελθόντος» και με τις διαδικασίες «ανάγνωσης» του οι οποίες είναι ιστορικά, κοινωνικά και πολιτισμικά προσδιορισμένες. Ένα παράδειγμα από την περίοδο της Αναγέννησης είναι ενδεικτικό. Όπως εξηγεί ο Αλέν Σναπ, η έννοια της Ιστορίας, του παρελθόντος και η υλικότητά του δεν ήταν άγνωστα στους ανθρώπους και, ήδη αρκετούς αιώνες πριν τον 14ο, διάφοροι ηγεμόνες διαχειρίστηκαν τα υλικά κατάλοιπα για συμβολικούς λόγους. Παρ' όλα αυτά, στην Αναγέννηση γίνεται για πρώτη φορά σαφής η διάκριση ανάμεσα στο παρόν των ανθρώπων και στο παρελθόν, το οποίο αντιπροσώπευαν βιωματικά οι ορατές αρχαιότητες του ελληνορωμαϊκού κόσμου, διάσπαρτες στο οικιστικό τοπίο των ιταλικών πόλεων.¹⁶ Αυτό το γεγονός συνέβαλε ώστε σταδιακά οι πόλεις να ανακαλύψουν το παρελθόν τους¹⁷ και αποτέλεσμα της πρόσληψης είναι η ανάπτυξη της αρχαιοδιφίας αλλά και η συλλεκτική δράση των μελών της ανώτερης τάξης (ευγενείς, ηγεμόνες, καρδινάλιοι, έμποροι κ.λπ.), μέσα από την οποία, ως γνωστόν, συγκροτήθηκαν τα πρώτα μουσεία¹⁷.

Το ενδιαφέρον για το ιστορικό τοπίο εκδηλώνεται από διαφορετικές επιστήμες και κλάδους, και συγκεκριμένα από την ιστορία (ιστορία του τοπίου – landscape history, τοπική ιστορία, δημόσια ιστορία, κοινωνική, οικονομική δημογραφική ιστορία), την αρχαιολογία (αρχαιολογία του τοπίου – landscape archaeology, βιομηχανική αρχαιολογία), την ιστορία της τέχνης, τη γεωγραφία (ιστορική γεωγραφία, πολιτισμική γεωγραφία), την αρχιτεκτονική, την ανθρωπολογία, τη λαογραφία, την εθνογραφία, τις πολιτισμικές σπουδές, τις περιβαλλοντικές σπουδές και φυσικά από την εκπαίδευση (Διδακτική της Ιστορίας, Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, Διδακτική της Γεωγραφίας), γεγονός που αποδεικνύει τις πολλαπλές προσεγγίσεις του πολυσύνθετου χαρακτήρα της ανθρώπινης δράσης και της αποτύπωσής της στον φυσικό χώρο.¹⁸

16. Alain Schnapp, *Η κατάκτηση του παρελθόντος. Οι απαρχές της Αρχαιολογίας*, μτφρ. Κ. Δελούκα, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2007, 179-185.

17. Eileen Hooper-Greenhill, *Το μουσείο και οι πρόδρομοι του*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2012.

18. Bruno David, Julian Thomas (επιμ.), *Handbook of Landscape Archaeology*, Routledge, Νέα Υόρκη 2008· Peter Howard, Ian Thompson, Emma Waterton, Mick Atha (επιμ.), *The Routledge Companion to Landscape Studies*, Routledge, Λονδίνο 2018· Richard Muir, *Approaches to landscape*, Macmillan

Υπάρχουν διάφοροι τρόποι ταξινόμησης του ιστορικού τοπίου. Για παράδειγμα, στις «Γενικές κατευθυντήριες γραμμές για τον εντοπισμό και την αξιολόγηση ιστορικών τοπίων» (1999), όπου υιοθετείται μια περιβαλλοντική προσέγγιση, προτείνονται τέσσερις τύποι τοπίου¹⁹:

1. *Ιστορικά σχεδιασμένα τοπία*. Τα συγκεκριμένα τοπία παρουσιάζουν μια συνειδητή μορφή δημιουργίας, η οποία εκτελέστηκε σύμφωνα με κάποιες αρχές σχεδιασμού ή με ένα οργανωμένο στίλ, ή με βάση την παράδοση. Οι αισθητικές αξίες παίζουν σημαντικό ρόλο για την αξιολόγηση των ιστορικά σχεδιασμένων τοπίων, που συνήθως είναι και εύκολα αναγνωρίσιμα.

2. *Ιστορικά λαϊκά τοπία*. Τα τοπία αυτά εξελίσσονται μέσω της χρήσης τους και είναι αποτέλεσμα προηγούμενων ανθρώπινων δραστηριοτήτων, χρήσεων γης και επιλογών. Πολύ συχνά αυτά τα τοπία είναι αγροτικά και αντικατοπτρίζουν τις φυσικές συνθήκες και τον πολιτιστικό χαρακτήρα της καθημερινής ζωής.

3. *Εθνογραφικά τοπία*. Πρόκειται για τυπικά λαϊκά τοπία που εμπεριέχουν φυσικούς και πολιτιστικούς πόρους, τους οποίους οι άνθρωποι που είναι συνδεδεμένοι μαζί τους τους ορίζουν ως πόρους κληρονομιάς.

4. *Ιστορικοί χώροι*. Πρόκειται για θέσεις που συνδέονται με ένα ιστορικό γεγονός, ένα πρόσωπο ή μια ιστορική διαδικασία και όπου η ίδια η τοποθεσία έχει ιστορική, πολιτιστική ή αρχαιολογική αξία.

Βασιζόμενοι σε διαφορετικές τυπολογίες και προσεγγίσεις που έχουν προταθεί²⁰, θα μπορούσαμε να κατατάξουμε τα στοιχεία του ιστορικού τοπίου σε τέσσερις μεγάλες κατηγορίες, με όλες τις επιφυλάξεις για τις αλληλοκαλύψεις που εμπλέκει η μορφή τους και η ρευστότητα των ιστορικών, συμβολικών και μνημονικών τους χαρακτηριστικών (Πίνακας 1):

α. Το αγροτικό «ιστορικό τοπίο», το οποίο περιλαμβάνει μια οποιαδήποτε γεωγραφική περιοχή που σχηματίστηκε και διαμορφώθηκε από τις δυνάμεις της φύσης και από την ανθρώπινη δράση, την παρέμβαση αλλά και τις μορφές της ανθρώπινης κατοίκησης. Το αγροτικό ιστορικό τοπίο αφορά την ύπαιθρο και περιλαμβάνει συγκεντρώσεις, συνδέσεις ή διαδοχές περιοχών με χρήσεις γης,

Press Ltd, Λονδίνο 1999· Stephen Rippon, *Making Sense of an Historic Landscape*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2012.

19. *General guidelines for identifying and evaluating historic landscapes*, Environmental Program California Department of Transportation Sacramento, Καλιφόρνια 1999, 2-3.

20. Για παράδειγμα: *General guidelines for identifying and evaluating historic landscapes*, ό.π., 6-7· Robert Z. Melnick, *Cultural Landscapes: Rural Historic Districts in the National Park System*, U.S. Department of the Interior, National Park Service: Ουάσινγκτον 1984· Δημήτρης Κ. Μαυροσκούφης, *Αναζητώντας τα ίχνη της ιστορίας. Ιστοριογραφία, διδακτική μεθοδολογία και ιστορικές πηγές*, αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2005, 147-158· Μ. Ρεπούση, «Πηγές του τοπίου», ό.π., 88-90.

βλάστηση, κτήρια και άλλες κατασκευές, δρόμους, υδάτινες οδούς και τα φυσικά χαρακτηριστικά.²¹

β. Το αστικό/δημόσιο «ιστορικό τοπίο». Αναφέρεται στον δομημένο οικιστικό χώρο και περιλαμβάνει μια σειρά από κατασκευές και οικοδομήματα τα οποία, όπως ακριβώς και στην περίπτωση του αγροτικού ιστορικού τοπίου, είναι προϊόντα των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων. Τα στοιχεία του αστικού ιστορικού τοπίου μαρτυρούν την κοινωνική, οικονομική και πολιτισμική ιστορία των κοινοτήτων που ζουν/ζούσαν σε μικρές ή μεγάλες πόλεις και χωριά,²² γι' αυτό και ο αστικός χώρος είναι έμπλεος μνήμης.²³

γ. Το μνημειακό «ιστορικό τοπίο» - τόποι μνήμης. Πρόκειται για κατασκευασμένους μνημονικούς «τόπους», στον αστικό χώρο ή στο ύπαιθρο, όπου η ιστορία συναντά τη μνήμη. Περιλαμβάνει, δηλαδή, όλα εκείνα τα δημόσια μνημεία, πολιτικά ή όχι, όπου μνημονεύεται και μνημειώνεται η συλλογική, εθνική, ατομική ή άλλη μνήμη.²⁴ Ένας μνημειακός τόπος έχει μια ιδιαίτερη δύναμη, η οποία προκύπτει από την αισθητική, το σχέδιο (design), το μέγεθος, τη δαπάνη, την τοποθεσία ή την αξία της παλαιότητάς του.²⁵

21. *Guidelines for Evaluating and Documenting Rural Historic Landscapes*, U.S. Department of the Interior National Park Service Cultural Resources 1989 (revised 1999)· Robert Z. Melnick, *Cultural Landscapes*, ό.π., 8.

22. Francesco Bandarin, Ron Van Oers (επιμ.), *Reconnecting the City: The Historic Urban Landscape Approach and the Future of Urban Heritage*, Wiley-Blackwell, Τσίτσεστερ 2014· Reza Keshtkaran, «Urban landscape: A review of key concepts and main purposes», *International Journal of Development and Sustainability*, 8/2 (2019), 141-168· Gábor Sonkoly, *Historical urban landscape*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2017.

23. Βλέπε ενδεικτικά: Elissa Rosenberg, «Walking in the city: memory and place», *The Journal of Architecture*, 17/1 (2012), 131-149. Για τη συζήτηση της σχέση της μνήμης με την πόλη στην ελληνική περίπτωση, βλέπε Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη, Δήμητρα Λαμπροπούλου, Μάρλεν Μούλιου και Ποθητή Χαντζαρούλα (επιμ.), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, Πλέθρον, Αθήνα 2016.

24. Derek H. Alderman, Jordan P. Brasher, Owen J. Dwyer III, «Memorials and Monuments», *International Encyclopedia of Human Geography*, Volume 9, Elsevier, Οξφόρδη 2020, 39-47· Federico Belentani, Mario Panico, «The meanings of monuments and memorials: toward a semiotic approach», *Punctum*, τ. 2/1 (2016), 28-46· Lia Yoka (επιμ.), *Political monuments Monuments from the 20th to 21st Century: Memory, form, Meaning*, Association of Greek Art Historians, Αθήνα 2022· Μ. Ρεπούση, «Πηγές του τοπίου», ό.π., 96-99. Ενδεικτικά για διαφορετικές περιπτώσεις των δημόσιων μνημείων και των τόπων μνήμης στην Ελλάδα, βλέπε Αντρέας Π. Ανδρέου, Ιφιγένεια Ι. Βαμβακίδου, *Ο πληθυσμός των αγαλμάτων. Η περίπτωση της Φλώρινας*, Σταμούλης, Θεσ/νίκη 2006· Άννα Μαρία Δρουμπούκη, *Μνημεία της λήθης. Ίχνη του Β' Παγκοσμίου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Πόλις, Αθήνα 2014· Χριστίνα Κουλούρη, *Φουστανέλες και χλαμύδες. Ιστορική μνήμη και εθνική ταυτότητα 1821-1930*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2020, 108-190· Συραγώ Τσιάρα, *Τοπία της εθνικής μνήμης. Ιστορίες της Μακεδονίας γραμμένες σε μάρμαρο*, Κλειδάριθμος, Θεσσαλονίκη 2004.

25. Δ. Μαυροσκούφης, *Αναζητώντας τα ίχνη*, ό.π., 154-155.

δ. Οι ιστορικές/αρχαιολογικές θέσεις και τα μουσεία. Αυτή η εκδοχή του ιστορικού τοπίου περιλαμβάνει τους ιστορικούς τόπους που συνδέονται με συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα, τις ιστορικές/αρχαιολογικές θέσεις, αλλά και όλες τις μορφές προστασίας, διαχείρισης και ανάδειξης της ιστορικής/αρχαιολογικής κληρονομιάς, όπως αυτή επιτελείται στους οργανωμένους αρχαιολογικούς χώρους και στα πάσης φύσης μουσεία. Εξυπακούεται ότι αυτές οι θέσεις, όπως ακριβώς και οι τόποι μνήμης, συναντιούνται είτε στο ύπαιθρο, είτε στο αστικό περιβάλλον.

Είναι πολύ ενδιαφέρον το γεγονός ότι στο πεδίο των μελετών μνήμης παρατηρείται έντονη εστίαση στα μουσεία, στα μνημεία και στους μνημονικούς τόπους, δηλαδή στην τρίτη και τέταρτη κατηγορία του ιστορικού τοπίου, όπως αναπτύχθηκε παραπάνω, τα οποία συνήθως περιγράφονται ως «3Ms» (museums, monuments, memorials) και θεωρούνται τοποθεσίες όπου οι μνήμες κατασκευάζονται, επικοινωνούν και αμφισβητούνται.²⁶ Τέλος, να σημειωθεί ότι στη διεθνή βιβλιογραφία και πρακτική χρησιμοποιείται ο όρος «θέση κληρονομιάς» (heritage site) για να περιγράψει πολλές από τις παραπάνω κατηγορίες του τοπίου, με έμφαση στα μουσεία, στα αρχαία ή νεότερα μνημεία ή σε οποιοδήποτε άλλο είδος τόπου στον οποίο το παρελθόν απεικονίζεται με υλικούς τρόπους²⁷.

26. Julia Paulson, Nelson Abiti, Julian Bermeo Osorio, Carlos Arturo, Charria Hernández, Duong Keo, Peter Manning, Lizzi O. Milligan, Kate Moles, Catriona Pennell, Sangar Salih, Kelsey Shanks, «Education as site of memory: developing a research agenda», *International Studies in Sociology of Education*, 29/4 (2020), 433.

27. Mary-Catherine E. Garden, «The Heritagescape: Looking at Landscapes of the Past», *International Journal of Heritage Studies*, τ. 12/5 (2006), 394-411.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΟΠΙΟ			
Αγροτικό τοπίο	Αστικό / Δημόσιο τοπίο	Μνημειακό τοπίο / Τόποι μνήμης	Ιστορικές - αρχαιολογικές θέσεις / Μουσεία
<ul style="list-style-type: none"> - χρήσεις γης - χωράφια - καλλιέργειες - δρόμοι, ίχνη δρόμων, μονοπάτια - γεφύρια - αγροκτήματα - σταθμοί - σιδηρόδρομοι - χώροι κατασκήνωσης - καταφύγια - σπήλαια - ορυχεία - ερείπια κτηρίων ή κατασκευών - μικρές βιομηχανικές θέσεις - συγκροτήματα εργοστασίων 	<ul style="list-style-type: none"> - όλα τα είδη δημόσιας αρχιτεκτονικής: σχολεία, τράπεζες, πανεπιστήμια, νοσοκομεία, βιβλιοθήκες, θέατρα, χώροι πολιτισμού - ναοί, χώροι λατρείας - νεκροταφεία, τάφοι - αστικοί σχεδιασμοί - κατοικημένες περιοχές - δρόμοι - οδονύμια - πλατείες - οικίες - ιδιωτικά κτήρια - βιομηχανικά κτήρια και εργοστάσια - ζωολογικοί κήποι και πάρκα - πηγάδια, βρύσες, κρήνες 	<ul style="list-style-type: none"> - μνημειακοί τόποι - μνημεία τέχνης - αγάλματα, προτομές, γλυπτικές συνθέσεις με ιστορικό περιεχόμενο ή όχι - εθνικά πάρκα ή «πάρκα μνήμης» 	<ul style="list-style-type: none"> - ιστορικές θέσεις - αρχαιολογικές θέσεις - τείχη και οχυρώσεις - κάστρα - πεδία μαχών - (μεμονωμένα) μνημεία - θεματικά πάρκα - όλα τα είδη των μουσείων και τα αντικείμενά τους

Πίνακας 1: Οι κατηγορίες του ιστορικού τοπίου και των στοιχείων του

Ένα σημαντικό χαρακτηριστικό του ιστορικού τοπίου είναι ότι δεν χαρακτηρίζεται από οποιαδήποτε αντικειμενικότητα ή ουδετερότητα ως προς τη δημιουργία του, τη μορφή του ή τις προθέσεις αυτών που αέναα το (ανα)διαμορφώνουν. Αντίθετα, αποτυπώνει την εμπρόθετη δράση στο παρελθόν και στο παρόν, αλλά και τις συγκροτημένες διαδικασίες διαμόρφωσής του, οι οποίες πολύ συχνά υποκρύπτουν επιλεκτικές πρακτικές διευθέτησης, ανάδειξης, άμβλυνσης ή και διαγραφής της μνήμης, μέσα από τη διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς. Το παράδειγμα των μουσουλμανικών μνημείων στον ελληνικό χώρο είναι αρκετά διαφωτιστικό για τις παραπάνω διαδικασίες. Μετά το 1912 τα διάφορα (δημόσια, ιδιωτικά) κτήρια της οθωμανικής περιόδου που περιλαμβάνονταν στο τμήμα της Μακεδονίας που ενσωματώθηκε στην Ελλάδα υποτιμήθηκαν ως προς την ιστορική και κοινωνική τους σημασία και αντιμετωπίστηκαν ως αρνητική κληρονομιά, καθώς η πολυπολιτισμικότητα που υποδήλωναν και οι συνειρμοί της οθωμανικής πολιτικής κυριαρχίας με την

καταπίεση και την υποδούλωση που συνεπάγονταν λειτουργούσαν ως ανασταλτικοί παράγοντες για την ανάδειξη της ελληνικής ταυτότητας στη Μακεδονία και τη Θράκη.²⁸ Ως αποτέλεσμα, για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα τα υλικά κατάλοιπα της οθωμανικής περιόδου, διάσπαρτα και ορατά στις πόλεις και στην ύπαιθρο, αποτέλεσαν αντικείμενο συστηματικής εγκατάλειψης, μετατροπής των χρήσεών τους, αλλά και καταστροφής (ιδιαίτερα στον Μεσοπόλεμο), όπως, για παράδειγμα οι μιναρέδες των μουσουλμανικών τεμενών. Αυτές οι πρακτικές δεν προέκυψαν ως αποτέλεσμα ενός κεντρικού κρατικού σχεδιασμού, αλλά περισσότερο ως πρωτοβουλία της τοπικής αυτοδιοίκησης, πολιτών ή της Εκκλησίας. Πολύ αργότερα, μόλις από τη δεκαετία του 1980 και εξής, ξεκίνησε ένα πρόγραμμα προστασίας, συντήρησης και αναστήλωσης για όσα οθωμανικά μνημεία είχαν διατηρηθεί,²⁹ επομένως ξεκίνησε μια νέα φάση διαχείρισης της υλικής μνήμης της ετερότητας, αλλά και οπτικής διαχείρισης του «πληγωμένου» ιστορικού τοπίου.

Με άλλα λόγια, είναι γεγονός ότι, παρά το πλούσιο ιστορικό και μνημονικό απόθεμα που αποτυπώνεται στις διαφορετικές μορφές του, το ιστορικό τοπίο χαρακτηρίζεται από πολιτικές απόκρυψης του δύσκολου παρελθόντος και της κληρονομιάς που σχετίζεται με αυτό.³⁰ Αυτές οι πρακτικές εφαρμόζονται, ως επί το πλείστον –αλλά όχι αποκλειστικά–, στις περιπτώσεις που το ιστορικό τοπίο συνδέεται με το ιστορικό τραύμα και διαγράφεται μέσα από την ολική καταστροφή της κληρονομιάς³¹ ή διατηρείται και αναδεικνύεται στο πλαίσιο πιέσεων διαφορετικών ομάδων ενδιαφέροντος, αλλά και ως διεκδίκηση της αντι-μνήμης. Για την τελευταία περίπτω-

28. Γιώργος Αλεξόπουλος, «Διαχείριση πολιτιστικής κληρονομιάς και βυζαντινά κατάλοιπα», στο Στ. Λεκάκης, Ν. Πάντζου (επιμ.), *Εισαγωγή στη διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς*, εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2020, 169-202· Pelagia Astrinidou, «Material Memory and Politics: an Approach to the “Destruction” of the Architectural Past of Thessaloniki», στο Α. Stroulia, S. Buck Sutton (επιμ.), *Archaeology in Situ: Sites, Archaeology, and Communities in Greece*, Lexington Books, Πλίμουθ 2010, 210-211· Δημήτριος Κωνσταντίος, *Η πόλη, το Μουσείο, το Μνημείο. Δοκίμια πολιτιστικής διαχείρισης*, Scripta, Αθήνα 2003, 172-174, 192-195.

29. Marilena Pateraki, «Monumental Management, Landscape Iconography and the “Muslim Other” in Interwar Greece», *IKON-Journal of Iconographic Studies*, τ. 15 (2022), 247-260· Ιωάννης Σταυριδόπουλος, «Μνημεία του άλλου: Η διαχείριση της οθωμανικής πολιτιστικής κληρονομιάς της Μακεδονίας από το 1912 έως σήμερα», διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2015.

30. Sharon J. MacDonald, «Unsettling Memories: Intervention and Controversy over Difficult Public Heritage», στο Μ. Anico – Ε. Peralta (επιμ.), *Heritage and Identity. Engagement and Demission in the Contemporary World*, Routledge, Λονδίνο 2008, 93-104· Sharon J. MacDonald, *Difficult Heritage. Negotiating the Nazi past in Nuremberg and beyond*, Routledge, Οξφόρδη, Νέα Υόρκη 2009· J.E. Turnbridge, J.G. Ashworth, *Dissonant Heritage. The Management of the Past as a Resource in Conflict*, John Willey and Sons, Τσίτσσεστερ 1996· Gustav Wollentz, *Landscapes of Difficult Heritage*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2020.

31. Α. Andreou, Κ. Kasvikis, «The “difficult” past of a town», *ό.π.*, 152.

ση, είναι χαρακτηριστική η δημόσια συζήτηση που αναπτύχθηκε για την ανέγερση Πλατεία Ελευθερίας της Θεσσαλονίκης, δηλαδή τον χώρο όπου το «Μαύρο Σάββατο» (11 Ιουλίου 1942) βασανίστηκαν και ταπεινώθηκαν δημοσίως χιλιάδες Εβραίοι από τον ναζιστικό στρατό κατοχής της πόλης. Η συζήτηση για τη διαχείριση του συγκεκριμένου τόπου ως τόπου μνήμης παραμένει πεδίο έντονης αντιπαράθεσης, στην οποία συμμετέχουν πολίτες της Θεσσαλονίκης, η ισραηλιτική κοινότητα, τα κόμματα, η δημοτική αρχή και άλλοι εμπλεκόμενοι φορείς (stakeholders), ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια, όπου τέθηκε το δίλημμα για το αν θα πρέπει να μετατραπεί σε υπόγειος χώρος στάθμευσης, ώστε να αντιμετωπιστούν οι αυξημένες ανάγκες του κέντρου της πόλης, ή σε τόπο μνήμης του αφανισμού της εβραϊκής κοινότητας της πόλης³².

Η παραπάνω κατηγοριοποίηση των στοιχείων του ιστορικού τοπίου και η συζήτηση για τις διαδικασίες παραγωγής, (ανα)διαμόρφωσης και διαχείρισής του υποδεικνύει ότι το ιστορικό τοπίο φέρει σημαντικές αξίες και μπορεί να έχει πολλαπλές λειτουργίες. Τα διαφορετικά στοιχεία του τοπίου αντικατοπτρίζουν την ιστορική εξέλιξη ενός συγκεκριμένου τόπου, τη συνύπαρξη, αλληλεπίδραση ή/και την πάλη μεταξύ ανθρώπων και της φύσης, καθώς και τους πολιτισμικούς, κοινωνικούς, πολιτικούς και οικονομικούς μετασχηματισμούς της κοινωνίας· μαρτυρούν τις τεχνολογικές εξελίξεις σε διαφορετικές εποχές· παρέχουν πληροφορίες για τις ανάγκες και τις δυνατότητες των ανθρώπων που έζησαν σε μια περιοχή μέσα από τα δεδομένα για την ιστορία και τον πολιτισμό τους που παρέμειναν ζωντανά. Επομένως τα διάφορα στοιχεία του ιστορικού τοπίου συνιστούν σημαντικές και χαρακτηριστικές πηγές ιστορικής γνώσης και εκφράζουν την ιδιαιτερότητα και το χαρακτήρα του κάθε τόπου. Με αυτό τον τρόπο τα στοιχεία του ιστορικού τοπίου αφηγούνται την ιστορία ή για την ακρίβεια αφηγούνται διάφορες ιστορίες, συχνά αντικρουόμενες ή ανταγωνιστικές. Επιπλέον, πολλές φορές, τα διάφορα στοιχεία του ιστορικού τοπίου χαίρουν μεγάλης εκτίμησης από τους ανθρώπους και γι' αυτό τον λόγο, άλλωστε, συμβάλλουν ουσιαστικά στην περιφερειακή ή την τοπική ταυτότητα. Σε πολλές περιπτώσεις, κάποια από αυτά τα στοιχεία αποκτούν συμβολικό χαρακτήρα και αντανakλούν σε μεγάλο βαθμό τη συλλογική μνήμη. Από περιβαλλοντική άποψη είναι βιότοποι φυτών και ζώων και μερικές φορές το τελευταίο καταφύγιο σπάνιων και απειλούμενων ειδών. Στην εποχή μας, οι παραπάνω αξίες αυξάνουν την ελκυστικότητα μιας περιοχής για αναψυχή και διάφορες μορφές τουρισμού. Τέλος, το

32. Για την μνήμη των Εβραίων της Θεσσαλονίκης και τη διαχείριση των μνημονικών τόπων βλέπε Α.-Μ. Δρουμπούκη, *Μνημεία της λήθης, ό.π.*, 282-308. Για την πρόσφατη διαμάχη βλέπε ενδεικτικά: <https://www.lifo.gr/now/greece/plateia-eleytherias-sti-thessaloniki-ypaithrio-parking-i-parko-mnimis> (τελευταία επίσκεψη 29/11/2023).

ιστορικό τοπίο σε όλες του τις πτυχές εμπνέει τις τέχνες και είναι χρήσιμο για την εκπαίδευση, κυρίως ως εξωσχολικός χώρος μάθησης³³. Με άλλα λόγια το ιστορικό τοπίο έχει σημαντικές εκπαιδευτικές αξίες, τις οποίες θα εξετάσουμε παρακάτω.

Ιστορικό τοπίο και εκπαίδευση

Το ιστορικό τοπίο είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την ιστορική εκπαίδευση, καθώς συνδέεται διδακτικά με την τοπική ιστορία, αλλά και τη γενική ιστορία, τη μικρο-ιστορία και την ιστορία του πολιτισμού. Στη Διδακτική της Ιστορίας οι μαρτυρίες που παρέχει το ιστορικό τοπίο περιγράφονται και ορίζονται ως «πηγές του τοπίου»³⁴. Όπως ήδη έχει αναλυθεί, το «ιστορικό τοπίο» περιλαμβάνει όλο το φάσμα των υλικών καταλοίπων που δημιούργησαν οι κοινωνίες στο παρελθόν στο τοπίο της πόλης και της υπαίθρου, και επιπλέον τους «τόπους μνήμης» για την ανάμνηση του παρελθόντος, όπως και τις οργανωμένες μορφές διαχείρισης της ιστορικής και πολιτισμικής κληρονομιάς, όπως είναι τα μουσεία, οι αρχαιολογικοί χώροι.

Όπως και κάθε άλλου είδους ιστορική πηγή, οι πηγές του τοπίου μπορεί να παραμείνουν για τους μαθητές και τις μαθήτριες λειτουργικά «σιωπηλές», αν δεν υποστούν τη βάσανο των διερευνητικών εκπαιδευτικών προσεγγίσεων. Η ουσιαστική εκπαιδευτική αξιοποίηση του ιστορικού τοπίου θα πρέπει να εμπλέκει την έρευνα, την ανάλυση, τη μελέτη και την ιστορική του ερμηνεία. Υπό προϋποθέσεις, η μελέτη του ιστορικού τοπίου και η ανάδειξή του ως περιβάλλοντος ιστορικής μάθησης διευκολύνει τους μαθητές να αποκτήσουν μια ουσιαστική κατανόηση της πλούσιας ιστορικότητας της περιοχής τους ή και του ευρύτερου ιστορικού χώρου, και να βιώσουν το παρελθόν.

Θα μπορούσαμε να συνοψίσουμε κάποια από το εκπαιδευτικά οφέλη της μελέτης του ιστορικού τοπίου. Καταρχάς η έρευνα του ιστορικού τοπίου προϋποθέτει δραστηριότητες μάθησης εκτός των ορίων της τάξης και την αποτελεσματική χρήση των στοιχείων του ως ιστορικών μαρτυριών, επομένως αυτό από μόνο του είναι ιδιαίτερα θετικό, εφόσον κατευθύνει την ιστορική μαθησιακή διαδικασία εκτός των τειχών του σχολείου. Η έρευνα του τοπίου διευκολύνει μαθητές και εκπαιδευτικούς να αναπτύξουν διεπιστημονικές μαθησιακές ευκαιρίες. Η περίπτωση της βιομηχανικής κληρονομιάς –αν και δεν είναι η μόνη– είναι χαρακτηριστική, καθώς, εκτός από

33. Olaf Bastian, Ulrich Walz, Annette Decker, «Historical Landscape Elements», *ό.π.*, 445.

34. Μαρία Ρεπούση, *Μαθήματα ιστορίας. Από την ιστορία στην ιστορική εκπαίδευση*, Καστανιώτης, Αθήνα 2004, 323-324.

την οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική ιστορία, εμπλέκει τις θετικές επιστήμες (μαθηματικά, φυσική, χημεία), την τεχνολογία, την περιβαλλοντική εκπαίδευση, ακόμα και την τέχνη.³⁵ Επιπλέον, μέσα από τη μελέτη του τοπίου, οι μαθητές/μαθήτριες αναπτύσσουν ερευνητικές και ιστορικές δεξιότητες, σε συνδυασμό με μια πιο ουσιαστική κατανόηση του τόπου και της ιστορίας τους: ανακαλύπτουν και εκτιμούν υλικές όψεις της πολιτισμικής και εθνοτικής ετερότητας, οι οποίες πολλές φορές αποκρύπτονται, απωθούνται από τη συλλογική μνήμη και παραμένουν λειτουργικά άορατες στον χώρο· εμπλέκονται συναισθηματικά και αποκτούν επίγνωση για τη σημασία διατήρησης και διαχείρισης της ιστορικής και πολιτιστικής κληρονομιάς. Καθώς οι δραστηριότητες αφορούν τον οικείο τους χώρο, τα παιδιά μπορούν να εφαρμόσουν τη μάθηση σε πραγματικές συνθήκες και διευκολύνονται να δημιουργούν τα προσωπικά τους μαθησιακά σχήματα χρησιμοποιώντας το ιστορικό υλικό και αξιοποιώντας τις διαθέσιμες πηγές.

Όλο το φάσμα των πηγών και των διαφορετικών μορφών του ιστορικού τοπίου χαρακτηρίζεται από τρία κοινά στοιχεία-κλειδιά για τη εκπαιδευτική διαδικασία ανάγνωσης και κατανόησης του παρελθόντος: την υλικότητα, την ορατότητα και την προσβασιμότητα³⁶:

α. *Υλικότητα*: το ιστορικό τοπίο, όπως αναλύθηκε παραπάνω, έχει υλική υπόσταση και ως τέτοιο αποτυπώνει με απτό τρόπο την ανθρώπινη δράση. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η σύγχρονη θεωρητική συζήτηση από τον χώρο της αρχαιολογίας, της ανθρωπολογίας και των μουσειακών σπουδών τονίζει ότι τα «πράγματα» των ανθρώπων συγκροτούνται από πολλαπλά νοήματα, που συνυφαίνονται από τις ενεργές και σύνθετες σχέσεις με τις οποίες αυτά εμπλέκονται με τους ανθρώπους και με άλλα πράγματα στο παρελθόν, με το ιστορικό τους πλαίσιο αλλά και με τους ανθρώπους στο (εκάστοτε) παρόν. Ως αποτέλεσμα, τα αντικείμενα αποτελούν πολύσημους φορείς κοινωνικών, οικονομικών, πολιτισμικών και συμβολικών νοηματοδοτήσεων, οι οποίες παράγονται από την αέναη αλληλεπίδραση του ανθρώπου

35. Μαρία Ρεπούση, Όλγα Δεληγιάννη (επιμ.), *Εκπαίδευση και βιομηχανική κληρονομιά. Νήματα, καπνά, σχοιιά, ξύλα και καράβια...*, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Νάουσας, Εθνικό Δίκτυο Σχολείων, Νάουσα 2007. Για την πολύπλευρη, διεπιστημονική και εκπαιδευτική αξιοποίηση ενός μνημείου βιομηχανικής κληρονομιάς βλέπε την περίπτωση του εργοστασίου στο Γκάζι: Στάθης Γκόσης, Αμαλία Τσιτούρη, «Προσεγγίζοντας εκπαιδευτικά ένα βιομηχανικό μνημείο: το παράδειγμα του εργοστασίου παραγωγής φωταερίου της Αθήνας (Γκάζι)», στο Ν. Νικονάνου, Κ. Κασβίκης (επιμ.), *Εκπαιδευτικά ταξίδια στο χρόνο. Εμπειρίες και ερμηνείες του παρελθόντος*, Πατάκης, Αθήνα 2008, 260-284.

36. Κώστας Κασβίκης, Αντρέας Π. Ανδρέου, «Περιβάλλοντα ιστορικής εκπαίδευσης εκτός σχολείου: αρχαιολογικοί χώροι, μουσεία, μνημεία και "τόποι" πολιτισμικής αναφοράς», στο Ν. Νικονάνου, Κ. Κασβίκης (επιμ.), *Εκπαιδευτικά ταξίδια στο χρόνο, ό.π.*, 126-127.

με τον υλικό πολιτισμό.³⁷ Από εκπαιδευτική σκοπιά, η υλικότητα του ιστορικού τοπίου ευνοεί διδακτικές στρατηγικές προσεγγίσεις που αναδεικνύουν τις βιωματικές, πολυαισθητηριακές και ενσώματες δυνατότητες προσέγγισης και ερμηνείας των στοιχείων του ιστορικού τοπίου μέσα από την ανίχνευση των νοημάτων τους.³⁸

β. *Ορατότητα*: τα στοιχεία του ιστορικού τοπίου, για παράδειγμα οι αρχαιολογικοί χώροι (επισκέψιμοι ή όχι), τα μνημεία, η βιομηχανική κληρονομιά, τα ιστορικά κτήρια, η δημόσια γλυπτική αλλά και άλλες «πηγές του τοπίου», σε πολλές περιπτώσεις είναι ορατά και βρίσκονται στην άμεση εποπτεία και πρόσληψη των μαθητών/μαθητριών και εκπαιδευτικών. Παρ' όλα αυτά, σπάνια αναγνωρίζεται εύκολα η ιστορική τους σημασία, εκτός και αν πρόκειται για μνημεία και αρχαιολογικούς χώρους ενταγμένους στον πολεοδομικό ιστό ή δημόσιους μνημονικούς τόπους. Από την άλλη, αυτή η καθημερινή σχέση που μπορεί να υπάρξει ανάμεσα στους ανθρώπους και τα στοιχεία του ιστορικού τοπίου τα μετατρέπει σε οικεία και αναγνωρίσιμα στοιχεία του παρελθόντος, αν και όχι απαραίτητα ευανάγνωστα ή κατανοητά.

γ. *Προσβασιμότητα* (δυνατότητα επίσκεψης): το τρίτο χαρακτηριστικό του ιστορικού τοπίου αφορά την ευκολία πρόσβασης σε αυτό, γεγονός το οποίο διακρίνει και διαφοροποιεί τις πηγές του τοπίου από άλλες ομάδες ιστορικών πηγών (για παράδειγμα, τα ιστορικά αρχεία), ακόμα και στην εποχή της ψηφιοποίησης. Συνήθως το ιστορικό τοπίο είναι άμεσα προσβάσιμο και ευκολότερα επισκέψιμο, λόγω και της φυσικής του εγγύτητας με τη σχολική μονάδα, με αποτέλεσμα να ευνοεί τη διδακτική του αξιοποίηση ως εργαλείου ιστορικής μάθησης.³⁹

Για τη εκπαιδευτική αξιοποίηση του ιστορικού τοπίου μπορεί κανείς –και κατά περίπτωση με το είδος και τις κατηγορίες των στοιχείων του– να αξιοποιήσει εργαλεία από την ιστορία, την αρχαιολογία, τη διδακτική της ιστορίας, τη μουσειοπαιδαγωγική, τις πολιτισμικές σπουδές, τη γεωγραφία και την περιβαλλοντική εκπαίδευση⁴⁰.

37. Βλέπε ενδεικτικά: Ελεάνα Γιαλούρη, «Υλικός πολιτισμός: Οι περιπέτειες των πραγμάτων στην ανθρωπολογία», στο Ε. Γιαλούρη (επιμ.), *Υλικός πολιτισμός. Η ανθρωπολογία στη χώρα των πραγμάτων*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012, 11-74· Ian Hodder, *Συνύφανση. Μια αρχαιολογία των σχέσεων μεταξύ ανθρώπων και πραγμάτων*, μτφρ. Ν. Κούρκουλος, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2014· Κώστας Κωτσάκης, «Υλικός πολιτισμός και ερμηνεία στη σύγχρονη αρχαιολογική θεωρία», στο Ν. Νικονάνου, Κ. Κασβίκης (επιμ.), *Εκπαιδευτικά ταξίδια στο χρόνο*, ό.π., 31-65· Ειρήνη Νάκου, *Μουσεία: Εμείς, τα πράγματα και ο πολιτισμός*, Νήσος, Αθήνα 2001.

38. Helen J. Chatterjee, Leonie Hannan, Linda Thomson, «An Introduction to Object-based Learning and Multisensory Engagement», στο H.J. Chatterjee, L. Hannan (επιμ.), *Engaging the Senses: Object-based Learning in Higher Education*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2015, 1-20.

39. Κ. Κασβίκης, Α.Π. Ανδρέου, «Περιβάλλοντα ιστορικής εκπαίδευσης», ό.π., 126· Μ. Ρεπούση, «Πηγές του τοπίου», ό.π., 89.

40. Tim Copeland, *A Teacher's Guide to Geography and the Historic Environment*, English Heritage, Λονδίνο 1993· Mike Corbishley, *Pinning Down the Past. Archaeology, Heritage and Education Today*,

Από τη σκοπιά της διδακτικής της ιστορίας, το ιστορικό τοπίο μπορεί να αναδειχθεί σε ένα εναλλακτικό περιβάλλον ιστορικής εκπαίδευσης, και όχι απλά επειδή μπορεί να εμπλουτίσει τις προϋποθέσεις που θέτουν τα Προγράμματα Σπουδών της Ιστορίας με το πλούσιο απόθεμα περιεχομένων και ιστορικών πηγών που μπορούν να αξιοποιηθούν και να εξεταστούν μέσα από τη μελέτη του, αλλά, κυρίως, επειδή το ιστορικό τοπίο μπορεί να λειτουργήσει στην κατεύθυνση –έστω μιας μικρής– χειραφέτησης και αυτονόμησης της ιστορικής μάθησης από το ανελαστικό διδακτικό πλαίσιο που θέτει η επίσημη εκπαίδευση, και να συμβάλει αποτελεσματικά στη συγκρότηση της ιστορικής σκέψης των μαθητών και μαθητριών, τόσο σε επίπεδο δηλωτικής γνώσης, όσο και στην κατεύθυνση της ανάπτυξης ιστορικών δεξιοτήτων, μέσα από τη συστηματική διερεύνηση διαφορετικών μορφών υλικών καταλοίπων ως ιστορικών μαρτυριών (και μάλιστα στην κατανόηση της αποσπασματικότητας των ιστορικών πηγών), αλλά και στην επεξεργασία κομβικών ιστορικών εννοιών.⁴¹

Ειδικά για τις ιστορικές έννοιες, η μελέτη του ιστορικού τοπίου με όλες τις χωρικές ιδιότητες που το χαρακτηρίζει, καταρχήν συμβάλλει στην κατανόηση της έννοιας του *χώρου* μέσα από τη διαπίστωση της χωρικής διάστασης των ιστορικών φαινομένων. Επιπλέον, η διδακτική αξιοποίηση των διαφορετικών στοιχείων του ιστορικού τοπίου συμβάλλει στην κατανόηση του *ιστορικού χρόνου*, μέσα από την παρατήρηση του ιστορικού παλίμψηστου και την εξακρίβωση της πολλαπλής χρονικότητας των υλικών καταλοίπων· τον εντοπισμό *της συνέχειας* και *της αλλαγής*, όταν οι μαθητές και οι μαθήτριες εντοπίζουν και εξετάζουν τις αλλαγές που αποτυπώνονται στο τοπίο· την απόδοση της *ιστορικής σημασίας* για τα διαφορετικά στοιχεία που συνθέτουν το ιστορικό τοπίο και τη συμβολή τους στη ζωή των ανθρώπων· την εξήγηση της *αιτιότητας* (τα αίτια και τις συνέπειες) που αφορούν τη διαμόρφωση των διαφόρων στοιχείων του ιστορικού τοπίου· την αναγνώριση της *πολυπρισματικότητας* μέσα από την εξέταση των διαφορετικών οπτικών για ζητήματα που εμπλέκονται στη διαμόρφωση του ιστορικού τοπίου· και τον προβληματισμό για τα *ηθικά ζητήματα* που εγείρονται με αφορμή τη διαχείριση των στοιχείων του ιστορικού τοπίου από τις κοινωνίες του παρελθόντος και του παρόντος.

Ο όρος «επίσκεψη και μελέτη/έρευνα πεδίου» (field trips/studies) είναι αυτός που συνήθως χρησιμοποιείται για να περιγράψει τις παιδαγωγικά οργανωμένες και μεθοδικά σχεδιασμένες διδακτικές πρακτικές βιωματικής μάθησης σε τυπικά και

The Boydell press, Γούντμπριτζ 2011· Don Henson, Peter G. Stone, Mike Corbishley (επιμ.), *Education and the Historic Environment*, Routledge, Λονδίνο 2004· Κ. Δημητριάδου, *Ιστορία και γεωγραφία*, ό.π.

41. Mario Carretero, Peter Lee, «Learning Historical Concepts», στο K.R. Sawyer (επιμ.), *The Cambridge Handbook of the Learning Sciences*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 2014, 584-607· Peter Seixas, Tom Morton, *The Big Six Historical Thinking Concepts*, Nelson, Τορόντο 2012.

άτυπα περιβάλλοντα εκπαίδευσης⁴², μια διδακτική προσέγγιση που αξιοποιείται και στην περίπτωση της έρευνας και ερμηνείας της ιστορικότητας του τοπίου.⁴³ Βέβαια, αυτή η παιδαγωγική συνθήκη δεν είναι αυτονόητη για τα διαφορετικά εκπαιδευτικά συστήματα ή για τις πρακτικές που υιοθετούν οι εκπαιδευτικοί ανά τον κόσμο. Για παράδειγμα, στην ελληνική περίπτωση, η έννοια της επίσκεψης σε ιστορικούς τόπους, αρχαιολογικούς χώρους, μνημεία και σε χώρους κληρονομιάς στην πρακτική των εκπαιδευτικών συνδέεται σε μεγάλο βαθμό –αν δεν ταυτίζεται– με την ξενάγηση. Αυτή η επιλογή υιοθετείται κατά κόρον από τους εκπαιδευτικούς ιδιαίτερα στις μουσειακές επισκέψεις, με αποτέλεσμα να ακυρώνονται οι δυνατότητες ουσιαστικής έρευνας, ενεργητικής μάθησης και ουσιαστικής ιστορικής κατανόησης των διαφορετικών μορφών του ιστορικού τοπίου όπως αναλύθηκαν παραπάνω.

Αντίθετα, η διδακτική πρακτική της επίσκεψης και μελέτης πεδίου αφορά την επιτόπια (in situ) διερευνητική και ανακαλυπτική διαδικασία εξέτασης ενός συγκεκριμένου θέματος στον ιστορικό χώρο, στο αγροτικό ή αστικό ιστορικό τοπίο, στους τόπους μνήμης ή στις ιστορικές θέσεις και στα μουσεία. Σε αυτή την περίπτωση, οι μαθητευόμενοι αλληλεπιδρούν με το τοπίο και τις πηγές του, αναπτύσσουν ικανότητες παρατήρησης, καταγραφής, περιγραφής, συλλογής και σύνθεσης δεδομένων, δεξιότητες φωτογράφισης και βιντεοσκόπησης, εξοικειώνονται στη διασταύρωση πληροφοριών και πηγών άλλης μορφής (για παράδειγμα, προφορικές μαρτυρίες), συνεργάζονται σε ομάδες, ασκούνται στην επιχειρηματολογία με αφορμή ιστορικά θέματα, διατυπώνουν σκέψεις, ιδέες και απόψεις, πειραματίζονται, αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες και ευθύνες.⁴⁴ Στην ουσία, αναπτύσσεται με εναλλακτικό τρόπο η ιστορική σκέψη των μαθητευομένων.

Ο ρόλος των εκπαιδευτικών είναι ουσιαστικός σε αυτή τη διαδικασία και σίγουρα η εκπαίδευση και η επιμόρφωσή τους είναι απαραίτητη και καθοριστική,⁴⁵ καθώς απαιτείται να κατανοήσουν τη σημασία αυτής της μορφής των ιστορικών πηγών (αλλά και ευρύτερα των πηγών) στην ιστορική μάθηση, κατανόηση και σκέψη, να αποκτήσουν την ικανότητα να διαχειρίζονται τις διδακτικές καταστάσεις και

42. Marc Behrendt, Teresa Franklin, «A Review of Research on School Field Trips», *International Society of Educational Research*, τ. 9 (2014), 235-245.

43. Jeremiah Clabough, Thomas N. Turner, William B. Russell III, Stewart Waters (επιμ.), *Unpuzzling History with Primary Sources*, Information Age Publishing, Σάρλον, ΒΚ 2016, 97.

44. Helen Snelson, «Educational Visits», στο I. Davies (επιμ.), *Debates in History Teaching*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2011, 250.

45. Για μια συνολική συζήτηση βλέπε Ασημίνα Ανδρικού, «Διερεύνηση των απόψεων και των πρακτικών υποψήφιων εκπαιδευτικών για τη διδασκαλία της ιστορίας μέσα από την εφαρμογή και την αξιολόγηση εναλλακτικών διδακτικών προσεγγίσεων», διδακτορική διατριβή, Π.Τ.Δ.Ε. Φλώρινας, Σχολή Κοινωνικών και Ανθρωπιστικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας 2022, 140-141.

τα παιδαγωγικά προβλήματα που προκύπτουν κατά τη διάρκεια των εκπαιδευτικών δράσεων στις διαφορετικές μορφές του ιστορικού τοπίου (π.χ. αρχιτεκτονική κληρονομιά, ιστορικές θέσεις, μουσειακές εκθέσεις) και, τέλος, να μην υιοθετούν προσεγγίσεις και πρακτικές που ανακαλούν από τα μαθητικά τους χρόνια.⁴⁶

Στην επίσκεψη και μελέτη/έρευνα πεδίου οι εκπαιδευτικοί είναι αυτές και αυτοί που θα καθορίσουν μια σειρά από διδακτικές - παιδαγωγικές προϋποθέσεις, οι οποίες αφορούν την επιλογή του θέματος έρευνας και την οργανική του σύνδεση με το Πρόγραμμα Σπουδών (χωρίς όμως αυτό να είναι οπωσδήποτε και απαραίτητο), τη διερεύνηση και εντοπισμό των πιθανών χώρων επίσκεψης· την επιλογή συγκεκριμένων στοιχείων του ιστορικού τοπίου, μνημειακών τόπων ή εκθεμάτων ενός μουσείου που θα εξυπηρετούν ιστορικά ερωτήματα, τα οποία κατά προτίμηση θα πρέπει να θέσουν οι μαθητές και οι μαθήτριες, ή έστω θα τους/τις ενδιαφέρουν· την προετοιμασία του κατάλληλου εκπαιδευτικού υλικού (για παράδειγμα, ιστορικές πηγές, δομημένα φύλλα έρευνας και εργασίας, φωτογραφικό υλικό σε ψηφιακή ή άλλη μορφή, τεχνικά μέσα) που θα αξιοποιηθεί κατά την επίσκεψη αλλά και στα υπόλοιπα στάδια της δράσης· την προετοιμασία των μαθητών και την εισαγωγή στο θέμα στον χώρο του σχολείου (pre-trip activities) με μια σειρά από εισαγωγικές δραστηριότητες· τον συντονισμό της υλοποίησης των ερευνητικών δράσεων επίσκεψης στον χώρο ή στους χώρους ενδιαφέροντος· και φυσικά την ολοκλήρωση της διαδικασίας πίσω στην τάξη (post-trip activities), με τη μετα-επεξεργασία και σύνθεση των δεδομένων που συγκεντρώθηκαν, τη δημιουργία ιστορικών αφηγημάτων σε διάφορες μορφές, την εξαγωγή ιστορικών συμπερασμάτων, την παραγωγή ερμηνευτικού υλικού, τη διάχυση στην κοινότητα.⁴⁷ Οι δραστηριότητες προετοιμασίας πριν την έρευνα πεδίου αλλά και μετά την επίσκεψη και μελέτη στο ιστορικό τοπίο είναι καθοριστικές και συμβάλλουν στην ενίσχυση των εμπειριών των παιδιών⁴⁸ αλλά και στη συνολική ιστορική νοηματοδότηση τού υπό εξέταση θέματος.

46. David Anderson, James Kisiel, Martin Storksdiack, «Understanding Teachers' Perspectives on Field trips: Discovering Common Ground in Three Countries», *Curator*, τ. 49 (2006), 380· Christine Baron, «Historic Sites' Role in Teacher Education», στο B. Trofanenko, A. Segall (επιμ.), *Beyond Pedagogy. Reconsidering the Public Purpose of Museums*, Sense Publishers, Ρότερνταμ 2014, 29· Helena Pinto, «Local Heritage Approaches in History Education: Understanding How Decisions of People in the Past Led to the Present», *International Journal of Historical Learning, Teaching and Research*, τ. 13/2 (2016), 73.

47. Δ.Κ. Μαυροσκούφης, *Αναζητώντας τα ίχνη της ιστορίας*, ό.π., 249-252· A.M. Noel, M.-A. Colopy, «Making History Field Trips Meaningful», ό.π., 555-556· H. Snelson, «Educational Visits», ό.π., 250.

48. D. Anderson, J. Kisiel, M. Storksdiack, «Understanding Teachers' Perspectives», ό.π., 366.

Επίλογος

Προφανώς, η αξιοποίηση του ιστορικού τοπίου θα πρέπει να περιλαμβάνεται και στη φιλοσοφία αλλά και στις προδιαγραφές των Προγραμμάτων Σπουδών της Ιστορίας, ώστε οι εκπαιδευτικοί να έχουν περισσότερες θεσμικές δυνατότητες και καθοδήγηση για συγκροτημένες απόπειρες έρευνας και μελέτης του ιστορικού τοπίου. Για παράδειγμα, στο Πρόγραμμα Σπουδών της Ιστορίας του 2018-2019⁴⁹ η σημασία της υλικής διάστασης του ιστορικού τοπίου στην ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης αναδείχθηκε μέσα από διδακτικές προτάσεις για τη φυσική ή ψηφιακή πρόσβαση των μαθητών/τριών σε μουσεία, μνημεία, μνημονικούς τόπους, ιστορικές θέσεις, ιστορικούς και αρχαιολογικούς χώρους, μουσεία και ανασκαφές, τα οποία αναδεικνύονταν, μέσα από συγκεκριμένες διδακτικές προτάσεις, ως εργαλεία ιστορικής διερεύνησης και ερμηνείας πτυχών του παρελθόντος.⁵⁰

Ουσιαστικά, μέσα από τις παραπάνω επιλογές επιδιωκόταν αυτό που βρίσκεται στον πυρήνα της σημασίας του ιστορικού τοπίου ως εργαλείου ιστορικής μάθησης, δηλαδή η αδήριτη ανάγκη για μια πολυπρισματική και αναστοχαστική προσέγγιση του παρελθόντος, η διεύρυνση της ιστορικής αντίληψης των μαθητών/τριών, η συγκρότηση της ιστορικής τους σκέψης, η αναγνώριση της μνημονικής δυναμικής των πηγών του τοπίου και η κατανόηση με ουσιαστικό και βιωματικό τρόπο της υλικής ιστορικότητας στην οποία καθημερινά όλοι οι άνθρωποι είμαστε εκτεθειμένοι.

49. ΦΕΚ 21/11/2018 Β' τεύχος, αρ. φύλλου 5222, σελ. 62075-62231, ΦΕΚ 21/03/2019, Β' τεύχος, αρ. φύλλου 959, σελ. 11005-11086, ΦΕΚ 3/06/2019 Β' τεύχος, αρ. φύλλου 2020, σελ. 22917-23042.

50. Kostas Kasvikis, Georgia Kouseri, «Antiquity Revisited: Challenges and Opportunities in the Creation of the New Greek History Curriculum», *History Education Research Journal*, τ. 16/2 (2019), 182-194· Γεωργία Κουσερή, Κώστας Κασβίκης, «Η αρχαιολογία και το μουσείο στο νέο Πρόγραμμα Σπουδών της Ιστορίας», στο *Η Κλειώ πάει σχολείο Ι. Η διδασκαλία της ιστορίας και η δημόσια παιδαγωγική*, Πρακτικά επιστημονικής διημερίδας (Αθήνα, 9-10 Νοεμβρίου 2018), Όμιλος για την Ιστορική Εκπαίδευση στην Ελλάδα, Αθήνα 2020, 151-172.